
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК: 352.07(477.7)

DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.5.1>

Черемісін О.В.

доктор історичних наук, професор кафедри професійної освіти,
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0173-0489>

Cheremisin Oleksandr

Kherson State Agrarian and Economic University

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1785–1870 РР.

ECONOMIC POLICY OF DECENTRALIZED SELF-GOVERNMENT IN 1785–1870

У статті розглядається економічна політика місцевого самоврядування протягом 1785–1870 рр. Основну увагу приділено феномену децентралізації, введеному міському положенню 1785 р., яке надавало самостійність у формуванні та розпорядженні фінансовими потоками з метою незалежності самоврядування від центральної влади. Досвід дореволюційної роботи самоврядування вкрай важливий для нашого часу, оскільки на сучасному етапі українського державотворення відбуваються реформи місцевого самоврядування за принципами децентралізації, тому зможе послугувати позитивними тенденціями розвитку. У статті робиться спроба проаналізувати наслідки широко задуманої реформи щодо економічної політики місцевого самоврядування, аналізуються прибутково-видаткова частина та принципи формування і використання бюджетів у різних регіонах України.

Ключові слова: економічна політика, бюджети, кошторис, місцеве самоврядування, децентралізація.

В статье рассматривается экономическая политика местного самоуправления на протяжении 1785–1870 гг. Основное внимание уделяется феномену децентрализации, введенному городским положением 1785 г., которое давало самостоятельность в формировании и использовании финансовых потоков с целью независимости самоуправления от центральной власти. Опыт дореволюционной работы самоуправления очень важный для нашего времени, потому что на современном этапе строительства украинского государства проводятся реформы местного самоуправления по принципам децентрализации, поэтому может послужить позитивными тенденциями развития. В статье сделана попытка проанализировать последствия широко задуманной реформы относительно экономической политики местного самоуправления, проанализированы расходно-прибыльная часть и принципы формирования и использования бюджетов в разных регионах Украины.

Ключевые слова: экономическая политика, бюджеты, смета, местное самоуправление, децентрализация.

This article examines the economic policy of local self-government during 1785–1870. The main attention is paid to the phenomenon of decentralization, introduced by the city regulation of 1785, which gave independence in the formation and management of financial flows in order to make self-government independent of the central government. The experience of pre-

revolutionary work of self-government is extremely important for our time, since at the present stage of the Ukrainian state, local self-government reforms are taking place according to the principles of decentralization, so it can serve as both positive and negative development trends. The article attempts to analyze the consequences of the widely planned reform of the economic policy of local self-government, analyzes the revenue and expenditure part and the principles of forming and using budgets in different regions of Ukraine. The task of self-preservation of cities, which was set before the urban reform of 1785, was far from fulfilled. But some fundamental issues of local self-government adopted by this reform are still of practical interest today. Thanks to this reform that decentralized self-government was born. It's concluded that in the legislation of the period under study, many issues of economic policy were determined in each specific city and region quite individually. At the same time city self-government bodies were not given the right to independently set the level of local taxes and fees. The composition of local finances covered the city budget. Through budgets, the local community's own funds were mobilized and spent. The rights and obligations of urban communities did not include independent formation, approval and expenditure of the budget, so the main problem of the financial condition of self-government was the implementation of the current economic policy. It was built on the principles of distribution of profitable sources, based on the concentration of all resources in one place. Drawn conclusion about rationality conducts to economic politics of organs of local self-government of the investigated period.

Key words: *economic policy, budgets, cost estimate, local government, decentralization.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи місцевого управління та самоврядування на принципах децентралізації, що потребує проведення широких реформ. Основною метою цих реформ є перетворення вже існуючої адміністративної та самоврядної системи на ефективний чинник прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Намагаючись сформувану сучасну модель децентралізованого самоврядування, місцеві громади не можуть не враховувати історичний досвід, що дасть змогу вивчити та проаналізувати загальний процес формування Української держави. Управлінські відносини минулого періоду і сьогодні становлять практичний інтерес щодо розбудови місцевого самоврядування в інтересах місцевих громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема економічного розвитку органів місцевого самоврядування почали цікавитися ще у XIX ст. З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму, слід звернути увагу на погляди представників економічної науки А. Львова [9], А. Великанова [2], А. Ушинського [18]. Ця група дослідників у власних роботах приділяла велику увагу економічній діяльності органів місцевого самоврядування. У їхніх дослідженнях розглядалися загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектру, що ґрунтувалися на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

У радянський період характерна загальна критика роботи місцевого самоврядування колишньої імперії і довгий час узагалі не піддавалася аналізу. Така тема вважалася неактуальною, мотивуючись тим, що місцеве самоврядування практично не займалося політичними справами, а зміст їхньої діяльності зводився до простого існування (за висловом Л. Веліхова [3]), воно було неспроможне вирішити питання ліквідації приватної власності та належним чином розвивати економічну сферу життя в інтересах трудящих мас, а займалося тільки захистом інтересів буржуазії.

Зі здобуттям Українською державою незалежності з 1991 р. однією з перспективних тематик історичної науки стало вивчення діяльності самоврядування українських регіонів, у тому числі й у соціально-економічній сфері. Так, наприклад, у дослідженнях В. Горбачова [5], О. Марченко [10], Т. Плаксієв [16], Т. Щерби [22] та ін. у проблемно-хронологічному вимірі стали розглядатися формування, структура і компетенція муніципальних органів, їх бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах. Деякі аспекти економічної діяльності було розглянуто у дослідженні І. Варнавської [1].

Але, незважаючи на загальну репрезентативність історичних досліджень за визначеною тематикою, досі залишаються невирішеними проблеми економічного розвитку.

Формулювання цілей статті. Метою статті є спроба аналізу економічної політики місцевого самоврядування в межах дії Жалуваної грамоти у 1785–1870 рр. як важливого етапу формування децентралізованого самоврядування, ідеї якої і дотепер становлять практичний інтерес.

Виклад основного матеріалу. У кінці XVIII ст. міста Півдня України розпочали життя з різними стартовими можливостями, населенням, земельною власністю. Уряд держави розмірковував досить просто: необхідно лише надати містам певну земельну власність, дозволити відкрити органи міської влади, а вони вже самі організують торгівлю, облаштують і віддадуть в оренду землі і, найголовніше, наповнять бюджети та не залежатимуть від державних видатків. Таким чином, прагнучи перевести важелі фінансування із центру на міста, держава полегшить собі управління регіонами імперії. Влада створила підґрунтя для формування «нових» муніципальних відносин на принципах децентралізації, основні ідеї якої повинні були призвести до модернізації, муніципалізації, капіталізації.

За ідеями нового життя необхідно було розгорнути жваві торговельні відносини, купецтву створити необхідні умови та перетворити його на міських господарів, які здатні розвивати міста на принципах децентралізації та самоутримання, тобто перетворення міських громад на муніципальну владу, з міських станів – на буржуазію.

Проголошена децентралізація громадського управління та створення міських дум стало цілком новим явищем в історії Російської імперії та Півдня України зокрема.

Головною метою широко задуманої реформи стало перекладення тягаря фінансового утримання з державної скарбниці на міста, дозволивши самоврядуванню створювати власні кошториси. Суб'єктами власності бюджету стали міста, а розпорядником – громадське управління. Тому самоврядування могло лише використовувати кошториси, а не бути їх власниками. За загальним планом міста повинні були формувати і використовувати бюджети на місці, нічого в державну скарбницю не відсилаючи. Таким чином, уряд чітко розподілив фінанси міські та державні, а населення отримало рахунки до сплати окремо міські та окремо державні.

Переклавши тягар місцевого фінансування на місцеві громади, нововведенням для Півдня у формуванні бюджетів стало використання земельних ресурсів та торгівлі у наповненні кошторисів, що значно різнило їх від інших регіонів, в яких головний важель покладався на податки з місцевого населення. На Півдні до бюджетів міст надходило до 43% усіх коштів, тоді як в інших регіонах України, Росії та інших землях із даних статей надходили мізерні (1–2%) прибутки (у багатьох містах їх просто не було), а головним джерелом наповнення кошторисів були оцінний збір та податки з місцевого населення.

Так, наприклад, у містах Волинської губернії більшість надходжень до бюджетів поступало з оцінного збору – 42%, а абсолютну більшість витрат (55–86%) становили адміністративні замовлення. Тим більше що в губернії серед 12 міст, п'ять було приватновласницькими і прибутків міст не існувало, а всі гроші становили власність господаря. Саме приватновласницькі міста демонстрували найменшу активність в економічному розвитку. Також у губернії були одними з найнижчих темпи міських прибутків [17, с. 108–111]. Натомість Південь України виділявся тим, що не мав приватновласницьких міст, й у цьому була регіонально-індивідуальна особливість.

Харківська губернія була одним із лідерів фінансового розвитку. У містах найбільше прибутків надходило за рахунок міського нерухомого майна, оброчних статей, міських підприємств та запозичень. Міста Харківської губернії займали друге місце в Україні за темпами прибутковості бюджетів. У витратах більший відсоток займали повернення боргів, утримання міських підприємств, народна освіта. Менше 10%

виділялося на благоустрій, державні замовлення, пожежну охорону та благодійництво [20, с. 246–252]. Таким чином, самоврядування витрачало більше на прибуткові заходи й у результаті отримувало більшість прибутків саме через ведення міського підприємництва. Борги, звичайно, становили більшість у всіх містах. Тобто без займів самостійно муніципалітети не справлялися з фінансовим тягарем.

У містах Чернігівської губернії темпи міського фінансового розвитку були найменшими серед українських губерній. Головними джерелами прибутків були різні збори (оцінний, на видачу ліцензій і торгових посвідчень, акцизний, візничий та ін.), оскільки були важливими для проведення ярмаркової торгівлі, на якій проходив збут сільськогосподарської та фабрично-заводської продукції, а ярмарки в кожному місті проходили по 3–5 разів на рік. Прибуток від міської земельної власності майже не був помітним у бюджетних розписах, оскільки землі було мало. Так, у Чернігові в 1874 р. бюджет отримав 80 руб. з оренди міських земель, а в 1893 р. – 2 тис руб. Більше коштів надходило навіть за оренду парків, садів і риболовних озер [21, с. 67–87].

Фінанси міст Полтавської губернії також були мізерними, і темпи зростання були низькими. Так, у 1808 р. бюджет Полтави становив 40 407 руб., а в 1834 р. – 75 тис руб., і це були найвищі показники міських кошторисів серед інших міст губернії. Більше половини прибутків кошториси отримували за винний відкуп, збори зі складів горілки, готелів, різних лавок. Земельних ресурсів було мало (у Полтаві 921 дес., із них 302 дес. – вигін, 254 – пасовиська), а тому прибутків у кошторисах було майже не помітно. Найбільша кількість витрат становила адміністративні замовлення (утримання та розквартирування військ, утримання поліції та пожежної команди та інші вимоги), так що навіть на власне утримання нічого не залишалося. Робота міського самоврядування була дійсно громадською, і міські голови разом із гласними не отримували заробітної плати [11, с. 35–43]. Однак на Півдні України міські голови отримували зарплату до 1 тис руб., а гласні – 400–600 руб., залежно від міста була і менша зарплата, але була.

Міста Подільської губернії отримували незначний прибуток. Максимальні були в Кам'янці та Барі – близько 200 тис руб., в інших містах – від 20 до 120 тис руб. Заборгованість була значно високою і збільшувалася в рік максимум на 93%, тоді як прибутковість міських кошторисів Подільської губернії збільшувалася в рік на 23%.

Усі міста разом станом на 1911 р. заборгували 1 млн руб., здебільшого за будівництво та ремонт, відкриття нових навчальних або громадських закладів, тобто за неприбуткові заходи [12, с. 153–160].

Але як би проблемно не виглядало фінансове становище міст українських губерній, у російських і білоруських губерніях ситуація виглядала ще гірше. У принципі позитивно і благополучно лише виглядали Москва, Санкт-Петербург, Ростов, але загалом фінансове становище було вкрай жалюгідне. Губернські міста російсько-білоруської глибинки ще якось існували, а в повітових і заштатних містах була просто фінансова темрява та пійма. У період кінця XVIII – першої половини XIX ст. рідко які російські міста перевищували 100 тис руб.

Так, наприклад, у Нижегородській губернії [13, с. 187–198] у 1856 р. прибутки самоврядування не перевищували 75 тис руб. Воронеж [14, с. 43–54] у 1856 р. отримував прибутку 45 тис руб, а повітові міста – до 8 тис руб., у позаштатних містах набагато менше – 1–4 тис руб. В Олонецькій губернії в 1857 р. в губернському місті Петрозаводську прибутків було 11 756 руб., в інших містах – від 1 до 4 тис руб. [15, с. 152–180]. Звичайно, за таких низьких прибутків абсолютна більшість витрат йшла на державні та адміністративні замовлення, а не на міські проблеми. У містах Естляндської губернії, незважаючи на те що більшість населення приймала активну участь у торговельній і промисловій справах, міські бюджети отримували невелику кількість прибутків.

Новим в історії південноукраїнській фінансовій історії став розподіл прибутків між містами з різним адміністративним статусом. Якщо в інших регіонах України, Росії та інших прибутки розподілялися залежно від адміністративного статусу, то на Півдні України такої закономірності не простежувалося. Так, наприклад, загальним правилом для всіх було те, що губернське місто отримувало найбільшу кількість прибутків. Далі за чергою були повітові, а потім і заштатні міста отримували найменшу кількість прибутків. На Півдні України такої пропорційної співвіднесеності не було. Наприклад, Одеса не була губернським містом, але прибутки були більшими, ніж у всіх губернських центрах разом. Керч також не була губернським містом, але прибутків мала більше, ніж губернські міста. Миколаїв, Севастополь не були губернськими, а прибутків мали більше, ніж у губернському місті.

Нововведенням став принцип виборності до громадських установ, що в реаліях Південноукраїнського регіону стало результатом швидкої адаптації населення до нових умов існування. Якщо в інших регіонах України формування йшло за рахунок родинно-протекційних відносин [4, с. 8–15], то на Півдні нові обранці не були пов'язані попереднім історичним досвідом із регіоном та соціальними зв'язками. Їх обрання відбувалося, головним чином, через успіхи в комерційній діяльності, а тому вони з відносною комерційністю становилися й до роботи у цивільних установах. Обиралися особи, які в старих регіонах особливого успіху не мали, а на Півдні бажали швидкого збагачення. Віддаленість від центру, швидка адаптація, нові умови існування, проголошені принципи децентралізації перетворили фінансову спрямованість роботи самоврядування на провідну. Тому поширеними явищами стали подвійне та потрійне обкладення податками міських обивателів, продаж міського майна собі на користь, 10% кошторисів стали особистим майном громадських обранців, а, можливо, й більше. Корупція, хабарництво та бюрократія розцвіли навіть у більших розмірах, аніж у старих регіонах.

Модернізація і «нове життя» не усунуло таке негативне явище минулого, як корупція, хабарництво. У новому житті Півдня України воно набуло нових форм і масштабів. Проблемність корумпованості та хабарництва міського самоврядування Півдня залишається недостатньо вивченою проблемою через незадовільний стан джерельної бази. Збереглося не дуже багато формулярних списків громадських обранців. Так, наприклад, у них була відведена спеціальна графа, в якій зазначалося, чи бере людина хабара. У деяких дана графа заповнена не була, а в деяких залишився запис, що хабарів не брав. У життєписах муніципальних діячів є певні згадки про подібні явища. Збереглися поодинокі скарги, в яких значилося, що депутати і канцеляристи хабарі беруть і в дуже великих розмірах. Тих, хто хабарі відмовляється сплачувати, ув'язнюють, жорстоко б'ють та відносяться до них як до кримінальних злочинців. Тоді виникає питання, за що можна було брати хабарі. Широкі можливості для цього відкривалися під час приписки до міських станів, видачі торгових посвідчень, перевірки правильності ведення торгівлі, здачі в оренду міського майна, проведення будівельно-ремонтних робіт та інших заходів. Ураховуючи свідчення сучасників про те, що обіг документації в муніципалітетах йшов дуже повільно, можна вважати цілком вірогідним, що хабарництво у самоврядуванні було цілком буденним явищем. Особливо під час здачі в оренду земельних угідь, які завершувалися продажем зовсім іншим людям, а також дуже поширеним було явище самозахоплення міських земель, що можна пов'язати із цим процесом і не переплачувати на податках та «добровільних внесках».

Постійне збільшення населення в нових південноукраїнських містах давало можливість поліції вести безконтрольні рейди з грабунку місцевого населення на міських землях (забирали врожай, гроші, заарештовували та били тих, хто відмовлявся платити). Хоча існували цілком законні збори на користь поліції (добровільні, поліційні тощо), які варіювалися від 500 руб. до 3 тис. руб., залежно від національної ситуа-

ції (особливо це виявлялося у повітових містах) більшість користувалася пільгами й накладала на міські національні меншини подвійні та потрійні грошові стягнення [19, с. 113–121]. Так, наприклад, у Григоріополі [6, арк. 3–11; 7, арк. 3–24] від самого початку заснування мешкало більше вірмен, тому інші національності сплачували до бюджету більше коштів, користуючись тим, що вірмени були при владі у міському самоврядуванні та для своїх зробили менше оподаткування. Південь України був межею осілости єврейського населення, але до міського самоврядування вони не мали відношення до 1870 р., власні справи вирішували за допомогою станового самоврядування та сплачували коробочний збір.

За період 1785–1870 рр. міські прибутки і видатки варіювалися у таких межах по губерніях: Херсонській – 1–37 тис руб., у середньому 18 тис руб. (виділялася одна Одеса, де вже у 1860 р. вже збирали прибутку в 700 тис руб., а в 1869 р. – 4 млн руб.); Катеринославській і Таврійській – 1,5–23 тис руб., у середньому – 10 тис руб. Таким чином, у містах Херсонської губернії міські прибутки були вищими серед інших по Півдню України.

У прибутковій частині їх більшість отримувалася за рахунок поточних, що становило 60%, надзвичайних – 30% (у багатьох містах Півдня України кількість поточних і надзвичайних прибутків була майже однаковою – 50%), допоміжних – 9%, а випадкових – 1%.

Порівняно з іншими регіонами України та Росії лівова частка прибутків припадала на поточні – 75%, допоміжні надходження становили 20%, надзвичайні – 4%, а випадкові – 1%.

Загалом загальний план міського самоврядування, побудований на принципах децентралізації, далеко в чому випереджав свій час. Дана ідея стала проявом нового життя, модернізації, європейського стилю мислення, переходу від феодалізму до капіталізму. До цієї ідеї в сучасному світі ми тільки повертаємося. Але на рубежі XVIII–XIX ст. її розвитку завадило те, що раціональні ідеї просто не співпадали з панівними поглядами російської бюрократії. На зміну децентралізації прийшла централізація. Південь України виявився недобудованим. Швидка модернізація та торговельний розвиток регіону вже на початку XIX ст. вимагали прокладення залізниць, але держава на такий крок не пішла, а заможні торговці не стали ризикувати власними капіталами. Тому ці чинники призвели до того, що реформа Катерини II не принесла очікуваної від неї користі. Хоча сама була прийнята з недоліками. Це і принципи становості, і головування мера у розпорядчій і виконавчій думках, і невизначеність взаємин між самоврядуванням і адміністрацією губернії, які розумілися індивідуально по регіонах. Але у цілому, якщо прийняти до уваги те, що в країнах Західної Європи сама теорія самоврядування тільки починала формуватися, для феодально-кріпосницько-бюрократичної Російської імперії це став величезний крок уперед, хоча і без належного теоретичного обґрунтування. І це завдяки Півдню України, освоєння якого змусило по-новому оцінити життя в державі. За великим рахунком концепція реформи 1785 р. у своїх основних рисах була демократичною, а її загальний план думської моделі самоврядування зберігся до встановлення радянської влади.

Завдання щодо самоутримання міст, яке було поставлено перед Міською реформою 1870 р., далеко не було виконано. Але деякі принципові питання міського самоврядування, прийняті цією реформою, і донині мають практичний інтерес. Саме завдяки цій реформі «міське громадське управління» перетворилося на «міське самоврядування».

Висновки. Таким чином, у законодавстві наприкінці XVIII ст. – 1870 р. не проводилося чіткої грані між державними й міськими податками, становими, общинними та губернськими. Багато аспектів оподаткування визначалися у кожному конкретному місті індивідуально: або на розсуд адміністративної влади, або за рішенням міських обивателів. Закон закріпив за місцевим співтовариством визначені види податків і

зборів, теоретично достатніх для задоволення місцевих нестатків. При цьому органи міського самоврядування не наділялися правом самостійно встановлювати рівень місцевих податків і зборів. Але на практиці вони постійно збільшували податки, особливо для міщан і ремісників, що викликало постійні конфлікти. Муніципалітети мали можливість перерозподіляти прибутки та витрати на власний розсуд, якщо йшлося про непередбачувані грошові операції, та використовувати інші джерела надходження коштів для покриття витрат, таких як зовнішні надходження із земського збору, за умови якщо сформований бюджет міста не перевищував 30 тис руб. Склад місцевих фінансів охоплював міський бюджет. Міські бюджети були головною ланкою місцевих фінансів. Через бюджети здійснювалася мобілізація власних коштів місцевого співтовариства та їх витрата. До прав і обов'язків міських співтовариств не належало самостійне формування, затвердження і витрата бюджету.

Основна проблема фінансового стану самоврядування містилася у реалізації проведеної податкової політики. Вона будувалася на принципах розподілу прибуткових джерел, що спиралася на концентрацію усіх ресурсів в одному місці. Не розмежовувала бюджетні повноваження, компетенцію і відповідальність різних рівнів влади. Бюджети були представлені як план фінансової діяльності муніципалітету на поточний рік, виражений у грошах. За своїм матеріальним змістом бюджети являли собою централізований фонд коштів.

Список використаних джерел:

1. Варна夫ська І.В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців спеціальності «Професійна освіта (Економіка)». *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи* : колективна монографія. Конін – Ужгород – Київ – Херсон : Посвіт, 2020. Том III. С. 19–30.
2. Великанов А.О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. Одесса : Гор. тип., 1864. 234 с.
3. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. Москва : Наука, 1996. 466 с.
4. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо професійний портрет: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.
5. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.) : дис. ... канд. юрид. наук ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 1995.
6. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1303. Арк. 3–11.
7. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 961. Арк. 3–24.
8. Историческое обозрение города Полтавы. Полтава : Тип. Губ. Правления, 1856. С. 118–147.
9. Львов А. О земле как элементе богатства. Москва, 1853. 236 с.
10. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.
11. Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). Харьков : Сага, 2009. С. 35–43.
12. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. Каменец-Подольский : Тип. Губ. Правления, 1911. С. 153–160.
13. Памятная книжка Нижегородской губернии на 1855 г. Нижний Новгород : Тип. Губ. Правления. 1855. С. 187–198.
14. Памятная книжка Воронежской губернии на 1856 г. Воронеж : Тип. Губ. Правления. 1856. С. 43–54.
15. Памятная книжка Олонецкой губернии на 1857 г. Петрозаводск : Тип. Губ. Правления, 1857. С. 152–180.
16. Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 192 с.
17. Прищєпа О.П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2003. С. 108–111.

18. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. Санкт-Петербург, 1858. Т. 1. 107 с. ; Т. 2. 128 с.
19. Черемісін О.В. Фінанси міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 33. С. 113–121.
20. Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX ст. : дис. докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2008. С. 246–252.
21. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2002. С. 67–87.
22. Щерба Т.О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 223 с.

References:

1. Varnavska I.V. (2020) Formuvannia komunikativnoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv spetsialnosti «Profesiina osvita (Ekonomika)» [Formation of communicative competence of future specialists in the specialty «Vocational Education (Economics)»]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy*. Tom III: Konstatatsii ta dialogy v prostori nauky ta osvity. Konin – Uzhhorod – Kyiv – Kherson: Posvit. (in Ukrainian)
2. Velykanov A. (1864) O khutorakh, raspolozhennikh na Odesskoi horodskoi zemle [About the farms located on the Odessa city land]. Odessa: Hor. typ. (in Russian)
3. Velykhov L.A. (1996) Osnovi horodskoho khoziaistva: obshchee uchenye o horode, cho upravleniuy, fyansakh y metodakh khoziaistvovaniya [Basics of urban economy: general doctrine of the city, its management, finance and methods of management]. Moscow: Nauka. (in Russian)
4. Volodko V.V. (2007) Chynovnyky systemy upravlinnia ta sudochynstva Kyivskoho namisnytstva (80-ti – persha polovyna 90-kh rr. XVIII st.): sotsio-profesiyni portret [Officials of the management and judicial system of the Kyiv governorate (80s – first half of the 90s of the XVIII century)] (PhD Thesis), Kyiv.
5. Horbachev V.P. (1995). Horodskoe samoupravlenye na Ukrayne (po reforme 1870 h.) [City government in Ukraine (according to the reform of 1870)] (PhD Thesis), Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina.
6. ДАНО. F. 14. Op. 1. Spr. 1303. Ark. 3–11.
7. ДАНО. F. 14. Op. 1. Spr. 961. Ark. 3–24.
8. Ystorycheskoe obozrenye horoda Poltavi [Historical review of the city of Poltava]. (1856) Poltava: Typ. Hub. Pravleniia. S. 118–147.
9. Lvov A. (1853) O zemle kak elemente bohatstva [About land as an element of wealth]. Moscow. (in Russian)
10. Marchenko O.M. (1997). Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy u druhii polovyni XIX st. [City self-government in the South of Ukraine in the second half of the XIX century] (PhD Thesis), Odesa.
11. Pavlovskiy Y.F. (2009) Poltava. Ystorycheskyi ocherk ee kak hubernskoho horoda v epokhu upravleniia heneral-hubernatoramy (1802–1856) [Poltava. Historical sketch of it as a provincial town in the era of governor-general management (1802–1856)]. Kharkiv: Saha. (in Russian)
12. Pamiatnaia knyzhka Podolskoi hubernyy na 1911 h. [Commemorative book of Podolsk province for 1911] (1911). Kamenets-Podolskiy: Typ. Hub. Pravleniia.
13. Pamiatnaia knyzhka Nyzhehorodskoi hubernyy na 1855 h. [Commemorative book of the Nizhny Novgorod province for 1855] (1855). Nyzhnyi Novhorod: Typ. Hub. Pravleniia.
14. Pamiatnaia knyzhka Voronezhskoi hubernyy na 1856 h. [Commemorative book of the Voronezh province for 1856] (1856). Voronezh: Typ. Hub. Pravleniia.
15. Pamiatnaia knyzhka Olonetskoi hubernyy na 1857 h. [Commemorative book of Olonets province for 1857] (1857). Petrozavodsk: Typ. Hub. Pravleniia.
16. Plaksii T.M. (2001) Miske samovriaduvannia Serednoi Naddnyprianshchyny v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolit. [City self-government of the Middle Dnieper region in the second half of the XIX – early XX centuries] (PhD Thesis), Zaporizhzhia.
17. Pryshchepa O.P. (2003) Mista Volyni druhoi polovyni XIX – pochatku XX st. [Cities of Volynia in the second half of XIX – early XX centuries] (PhD Thesis), Chernivtsi.

18. Ushynskiy A. (1858) O znachenyy manufakturnoi promishlennosti [On the importance of the manufacturing industry]. Saint-Petersburgh. (in Russian)

19. Cheremisin O.V. (2012) Finansy miskoho samovriaduvannia Pivdnia Ukrainy v kintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. [Finances of city self-government of the South of Ukraine in the end of XVIII – first half of XIX centuries]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyd-vo «ZNU», vol. 33, pp. 113–121.

20. Chorny D.M. (2008) Mista Livoberezhzhia Ukrainy naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Cities of the Left Bank of Ukraine in the late XIX – early XX centuries] (PhD Thesis), Kharkiv.

21. Shara L.M. (2002) Stanovlennia orhaniv samovriaduvannia u mistakh i posadakh Chernihivskoi hubernii v ostannii tretyni XIX st. [Formation of self-government bodies in cities and positions of the Chernihiv province in the last third of the XIX century] (PhD Thesis), Kharkiv.

22. Shcherba T.O. (2001) Miske samovriaduvannia na Pravoberezhnii Ukraini u druhii polovyni XIX stolittia [City self-government on the Right Bank of Ukraine in the second half of the XIX century] (PhD Thesis), Donetsk.